

MŰEMLÉKEK, POLGÁRHÁBORÚ ÉS HELYI KÖZÖSSÉGEK: A Duhok régió (Iraki Kurdisztán) régészeti öröksége (1. rész)

SPÄT ESZTER

Az elmúlt másfél évtizedben több hónapot töltöttem Iraki Kurdisztánban, hivatalos nevén a Kurdisztáni Autonóm Régióban a jezidi kisebbség szóbeli és vallási hagyományait vizsgáló terepmunkán. A változatos kultúráknak és tradícióknak otthont adó terület gazdag és sokrétű múltjához számos örökségvédelmi helyszín kapcsolódik, ahová e kutatás keretében látogattam el. Iraknak ez a régiója a dicsőséges ókori kultúrák határterületén kevésbé került a turisták és a régészek figyelmének középpontjába, mint az ország egyéb területei. Ebben a tanulmányban olyan helyszínekkel foglalkozom, amelyek vagy teljesen ismeretlenek, vagy ha tudunk is róluk, veszélyben vannak, és könnyen lehet, hogy eltűnnek vagy pusztulásuk tovább folytatódik. Kutatásom a szellemi örökség aspektusaira fókuszál; mind a szóbeli hagyomány, mind a modern nacionalista diskurzus szempontjából vizsgálom, hogyan használják ma a helyiek ezeket a helyszíneket mint turisztalátványosságokat, illetve mint az emlékezet helyszíneit.

BEVEZETÉS

2017 őszén két és fél hónapos terepmunkát végeztem Iraki Kurdisztánban a Fritz Thyssen Alapítvány támogatásával.¹ Kutatásom középpontjában az iraki jezidik vallási és szóbeli hagyományai álltak.² Az idő nagy részében interjúkat készítettem és jezidi falvakba látogattam el, illetve olyan menekülttáborokba, ahol az Iszlám Állam sinjari támadása elől (az iraki–szír határról) elmenekült jezidik élnek, akik 2014-ben menekültek át a Kurdisztáni Régióba. Emellett a régió számos régészeti lelőhelyét és műemlékét is meglátogattam. Ezek a helyszínek nemcsak mint a múlt fizikai emlékei érdekeltek, hanem mint a mai kurd társadalom, kultúra és történeti diskurzus részei is. Mivel Duhokban, a kurd hegyvidék lábánál fekvő városkában laktam, ahonnan sok jezidi falu (ill. ma menekülttábor) könnyen megközelíthető, az általam felkeresett helyszínek többsége Duhok közelében fekszik. Iraknak ez a része az ősi közel-keleti kultúrák földrajzi határvidékén kevésbé ismert a régészeti szakirodalomban, régészeti emlékeinek modern, közkeletű értelmezése pedig még ennél is ritkábban válik vizsgálat tárgyává. Manapság, amikor sok régész távozik Szíriából, hogy inkább Iraki Kurdisztán biztonságos területein folytassa ásatásait, a Duhok körüli régió még mindig csak minimális figyelmet kap. Ez alól fontos kivétel Bassetki lelőhely, amely a Duhok-Zatko útvonal mentén Mardaman ősi városát rejt (EDWARDS 2018; CUNEIFORM TABLETS 2013).

Az elmúlt évtizedek folyamatos polgárháborúi Irak többi részéhez hasonlóan súlyosan károsították Kurdisztán kulturális örökségét, de az elhanyagoltság, a modernizáció hatásai, a természet erői és a műkincsrablások jelenleg talán még ennél is nagyobb veszélyt jelentenek. Az itt következő leírás semmiképpen sem átfogó vagy teljes, hiszen Kurdisztánnak ezen a részén sok régi templomot találunk, a hegyvidék pedig számos alig ismert és még kevésbé beazonosított romot rejt. A hegyek lábánál, ahol a hegyvidék a síksággal találkozik, számos kis tell található, melyek közül soknak a tetején ma jezidi szentély áll, így ezek régészeti kutatása érzékeny kérdés. Szeretném hangsúlyozni, hogy saját kutatási területem távol esik a régészettől, így leírásom egy olyan szakember szemszögéből készült, aki a vallástörténet terminológiáját jól ismeri, de a régészet és művészettörténet szókincsét kevésbé.

¹ Az ösztöndíj száma: 2017-00830.

² Az utolsó terepmunkámat megelőzően 2002–2003-ban, 2004-ben, 2006-ban, 2011–2012-ben (az OTKA, PD 839210, és a Gerda Henkel Foundation, AZ 28_F_10 támogatásával), 2013-ban, 2015-ben és 2016-ban folytattam kutatásokat Kurdisztán területén. A jezidikről szóló publikációim között megtalálható két könyv, a *Yezidis* (London, Saqi, 2005) és a *Late Antique Motifs in Yezidi Oral Tradition* (Piscataway NJ, Gorgias, 2010), számos folyóiratcikk, illetve a *Following the Peacock* c. dokumentumfilm.

Spät Eszter • Műemlékek, polgárháború és helyi közösségek: A Duhok régió (Iraki Kurdistan) régészeti öröksége (1. rész)

Köszönettel tartozom Noe Falknak és Irene Dulznak, akik rövid és kiadatlan útikönyvük, a *Hikes in Kurdistan* [Kirándulások Kurdistanban] segítségével több más külföldihez hasonlóan engem is információval láttak el, és elkalauzoltak az engem érdeklő helyszínekre Duhok környékén. Ennek a füzetkének köszönhetően szereztem tudomást több lelőhelyről, amelyet később meglátogattam; ezek nem szerepelnek más útikönyvekben, és a helyi lakosság sem igen ismeri őket.³

KHINNIS: AZ ASSZÍR CSATORNA KAPUJA

Khinnis, amely Bavian néven is ismert,⁴ asszír domborművei miatt⁵ talán a duhoki kormányzóság legnevezetesebb régészeti emléke (1. kép). A Khinnisbe vezető út az Aini Sifnit Lalish-sal, a jezidik szent völgyével összekötő útról ágazik le. Khinnis az asszír Szín-ahhé-eriba (Szennahérib) király (Kr. e. 704–681) mérnöki fejlesztéseinek emléke: az uralkodó 95 km hosszú csatornarendszert építtetett, hogy a Gomel folyó vizét a kurd hegyvidékről Ninivébe vezesse. Ez annak az öntözőrendszer-építő programnak a részét képezte, amelynek révén a vizet nemcsak a királyi palotába és kertbe, hanem a Ninive környéki szántóföldekre és gyümölcsösökbe is eljuttatták, megteremtve ezzel az újonnan választott főváros gazdasági fellendülésének alapjait.⁶ Stephanie Dalley brit kutató, az ókori közel-kelet szakértője szerint a híres babiloni függőkertek Szín-ahhé-eriba ninivei királyi kertjeivel azonosíthatók, amelyeket a Gomel vizével öntöztek (Dalley 2013: 83–105).⁷ Ennek megörökítésére a király hatalmas domborműveket rendelt, amelyeket a Gomel feletti sziklafalba véstek a csatorna forrásánál, és ékírásos feliratokkal egészítettek ki, amelyek a csatorna építéséről számolnak be (2. kép). A Khinnisről / Bavianról szóló szövegrész a következőt mondja:

1. kép: A sziklafal a Gomel folyó felett Khinnisnél

2. kép: Asszír felirat

A csatorna „szájánál”, melyet a hegybe vájattam, [készítettem hat sztélét] és azokra a hatalmas istenségek, az én uraim képeit véstem. Ezen kívül elkészítettem ezek elé állítva önmagam királyi képét, amelyen kifejezem alázatomat. Minden Ninivében tett alkotásomat feljegyeztettem ezekre, és örökre otthagytam a királyoknak, az utódaimnak.⁸

³ Köszönettel tartozom John Kilkeny és Antonia Haegner nemzetközi segélymunkásoknak is, akik lehetővé tették, hogy saját autó híján is eljussak több lelőhelyre.

⁴ Mindkét név közeli településekre utal.

⁵ Khinnis részletes régészeti leírásához lásd BACHMANN 1927 és Jacobsen–Lloyd 1935.

⁶ Ninive és környéke nagyszabású csatornázási programjáról lásd BONACOSSO 2017a és 2017b.

⁷ A ninivei királyi kertek leírásához lásd LUCKENBILL 1927: 162. Ezekről a kutatásokról magyar nyelvű tanulmány is megjelent, lásd KALLA 2003.

⁸ Az eredeti szöveg elérhető a RINAP (Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period) projekt weboldalán:

<http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/Q004028> és <http://oracc.museum.upenn.edu/rinap/rinap3/rinap32textintroductions/northernandnortheasternassyria/index.html#rinap3no223> (Letöltve 2019.03.20.)

3. kép: A csatorna faragott relieffel díszített „kapuja” a folyóba dőlten

4. kép: A csatorna faragott szárnyasbikával díszített „kapuja” a folyóba dőlten

A folyó partján is állítottak hatalmas sztéléket, melyekre szárnyas bikákat és istenek képmásait faragták, és amelyek a “csatorna kapujaként” funkcionáltak. Az évszázadok során ezek a sztélék összedőltek és a folyóba omlottak. Most egyes darabjaik a folyóparton hevernek, mások a folyóban, félig víz alatt (3-4. kép).

A folyó fölé emelkedő sziklafalon számos dombormű ma is kivehető. A középpontban egy monumentális dombormű áll a király és asszír istenek ábrázolásával (5-6. kép). Több további panel is

megtalálható különféle istenségek képeivel, s némelyikük meglepően nagy magasságban helyezkedik el a csupasz sziklafalon. Legtöbbjük erősen kopott, néha csak a helyük maradt meg. A csatorna máshol már elpusztult nyomai a völgyben még mindig tisztán látszanak. Helyenként a víz sziklába vájt alagutakon folyik keresztül, és a csatorna eredeti burkolata is megfigyelhető; ez a kikövezés eredetileg egészen Ninivéig futott. A helyszínen dolgozó örök szerint a Khinnis környéki dombok számos régészeti maradványt rejtnek, és napokba telne mindet felkeresni. Noe Falk útikönyvében felhívja a figyelmet egy (valószínűleg középkori) várra a dombok között, Khinnistől kb. öt km-re, Sheikha falutól gyalog mintegy félóránnyira.⁹ A vár mögött egy nagy település nyomai látszanak.

Az etnikailag színes Kurdistan komplex dinamikájának megértéséhez érdemes megjegyezni, hogy a helyszínen tett első látogatásom alkalmával, 2012 januárjában az ör, aki egyben az idegenvezető feladatát is ellátta, és aki nagy örömet lelte benne, hogy egy külföldit kalauzolhat, a csatornát megépítő asszírokat a mai Kurdistanban élő (újarámi nyelven beszélő) asszír keresztényekkel azonosította. Valójában az újarámi nyelvű keresztények „asszír” önelnevezése erősen vitatott és nyugati utazóktól eredeztethető. A 19. század utazói és misszionáriusai a korabeli régészeti felfedezésektől fellelkesülve igyekeztek megtalálni a régió népcsoportjának ősi eredetét. Ők állították először, hogy a kurd hegyvidéken élő nesztoriánus keresztények (ma hivatalosan az Asszír Keleti Egyház hívei) az ősi asszírok egyenes leszármazottai. A nesztoriánus keresztények végül maguk is elfogadták ezt a rangos rokonságot. Manapság nem csak ők, de más újarámi nyelvű keresztények is asszírnak vallják magukat (a Rómát követő káldok és szír katolikusok, illetve a szíriai ortodox keresztények, akik korábban jakobitákként voltak ismeretesek). Ezek a csoportok, némileg ellentmondásban keresztény identitásukkal, mind felhasználják a „pogány” asszír múlt szimbólumait, a szárnyas bikáktól Istár csillagáig. Az

⁹ Pontos koordináták: 36 46' 28.43" N, 43 27' 09.35" E. Falk–Dulz S.A.

5. kép: Szín-ahhé-eribát és asszír istenségeket ábrázoló relief a sziklafalba vésvé és keresztény remetek által vájt cellák

6. kép: Szín-ahhé-eribát királyt ábrázoló dombormű részlet

ókori asszírok és az „asszír” keresztények közötti történelmi különbség ellenére idegenvezetőm meg volt róla győződve, hogy a csatornát és a domborműveket keresztények alkották, és hozzátette, hogy „a keresztények okosak, okosabbak, mint mi [kurdok].” A keresztény aktivitás ezen a helyszínen valójában néhány barlang kialakítására korlátozódott, amelyek némelyikét ugyanis a központi domborművekbe faragták bele (kétségkívül annak szimbólumaként, hogy a kereszténység győzelmet arat a múlt pogány istenségei felett). Érdekes, hogy egy másik idegenvezető, akivel 2017-ben találkoztam, a barlangok kifaragását a zoroasztriánusokhoz kapcsolta. Ez bizonyára annak köszönhető, hogy az utóbbi évtizedekben jó néhány „zoroasztriánus barlang-templomot” fedeztek fel, és e felfedezések nagy publicitást kaptak, mivel a kurd állam a régészet felhasználásával aktívan építette állítólagos zoroasztriánus elődeinek tárgyi örökségét.¹⁰ Ahogy Richard Folz epésen megjegyzi a témáról szóló tanulmányában, „Kurdisztáni Régió kormányának Régészeti Igazgatósága minden pre-iszlám építményt kinevez »zoroasztriánus templomnak«” (FOLTZ 2017: 98).

A keresztényektől és vélelmezett zoroasztriánusoktól függetlenül a műemlék igen rossz állapotban van. Régi képek alapján ítélve az állaga az elmúlt száz évben jelentősen romlott. Az egyik idegenvezető szerint Szaddám katonái a domborműveket célba lövési gyakorlatokra használták. Lehetetlen megállapítani, hogy ez valóban így volt-e, vagy csupán egy környékbeli városi legenda Szaddám uralmának sötét éveiről. Tekintve, hogy semmi sem védi a mészkőbe vésett domborműveket a szélről és az esőtől, pusztulásuk akár természetes is lehet.¹¹

Khinnis valószínűleg az egyetlen régészeti lelőhely Duhok kormányzóságban, amely a kurdok körében viszonylag jól ismert, és évtizedek óta a helyi turizmus célpontja. A helyiek emlékezete szerint a helyet már Szaddám uralma alatt, 1991-ben is látogatták. Úgy tűnik, a rá irányuló figyelem ellenére a helyiek kevés valós

¹⁰ Lásd a geverkei domborművek leírását is (a cikk következő folytatásában).

¹¹ A lelőhely felkerült a World Monuments Watch listájára: <https://www.wmf.org/project/khinnis-reliefs> (Letöltve 2019.03.20.)

információval rendelkeznek a lelőhelyről. Egyesek szerint például Khinnis kőbányaként működött, ahol a Ninivében és az Asszír Birodalom egyéb helyein felállítandó szobrokat a sziklából kifaragták; ők úgy hiszik, hogy a vízbe omlott faragványok, amelyek eredetileg a csatorna „kapuját” alkották, valójában félkész szobrok, amelyeket a vízben hagytak, mert valamilyen okból a tervezett felállítási helyükön nem volt rájuk szükség.

A lelőhely mostanában piknikezők kedvelt úti céljává vált, s egyben tükrözi a kurdoknak az autók elterjedésével együtt növekvő mobilitását is. Meleg hétvégeken sok kurd család kirándul ide, többségük azonban kevés figyelmet szentel maguknak a műemlékeknek. Sokan meg sem tekintik a (csekély belépődíj ellenében látogatható) régészeti lelőhelyet, hanem inkább a folyó másik partján piknikeznek és játszanak a sekély vízben. A lelőhely egész területén szétszórt szemét szomorú jele a helyszín növekvő népszerűségének.

JERWANA: AZ ASSZÍR VÍZVEZETÉK

A Jerwana néven ismert örökségi helyszín (amely egy kurd falu után kapta a nevét) az asszír vízvezetéknek egy völgyön áthaladó szakaszát foglalja magában.¹² Ez a vízvezeték annak a 95 km hosszú csatornának a része volt, melyet az asszír Színahhé-eriba király építtetett, hogy a kurd hegyvidéken található Gomel folyó vizét Ninivébe vezesse. Ez a legrégebbi ismert, ember által épített vízvezeték. A nem régész megfigyelő számára egy nagyméretű, emelt terasz tűnik fel, amely mindkét végén lépcsőben végződik (7. kép). A terasz oldalát alkotó kövekre asszír ékírásos feliratokat véstek. A Jerwanáról szóló szakirodalom szerint ezek a szövegek arról tanúskodnak, hogyan rendelte el a király a vízvezeték megépítését¹³ (8-9. kép).

Jerwana a Duhokból Erbilbe vezető autópályához közel fekszik, 5 km-re Ain Sifni városkától, Mahad kollektív jezidi falu mellett az út másik oldalán.¹⁴ Ez a lelőhely egyike a régió rejtett, kevésbé ismert kincseinek. Az autópályával szembe csupán egyetlen apró táblácska jelzi létezését. Khinnistől eltérően Jerwanáról a jelek szerint kevés kurd hallott, és a szemét hiá-

7. kép: Lépcsők

8. kép: Asszír feliratok

9. kép: Asszír felirat részlete

¹² A Jerwana vízvezeték részletes leírásáról, felfedezéséről és az itt folyó régészeti ásatásról lásd JACOBSEN–LLOYD 1935.

¹³ A feliratok részletes elemzéséhez és fordításához lásd Jacobsen–Lloyd 1935: 19-27, és FALES–DEL FABBRO 2014.

¹⁴ Pontos koordináták: 36 40' 12.57" N, 43 23' 32.64" E. (Falk–Dulz S.A.)

10. kép: Táj, a vízvezeték maradványai háttérben arab pásztorok istállójával

11. kép: Jezidi nisangeh („jel” avagy apró szentély) háttérben a vízvezetékkel

nya azt jelzi, hogy kevesen látogatják. 2014-ben készített fotók ugyan megörökítettek a köveken néhány graffitit, de ezeket a látogatásom idejére már eltávolították.¹⁵ A lelőhely ismeretlensége alighanem a leghatékonyabb védelem, más ugyanis nemigen védi az emberi vandalizmustól, a műkincsrablástól (ami Irakban egyre terjedő foglalkozás) és az időjárás viszontagságaitól.

Amikor 1932-ben két régész, Jacobsen és Lloyd felfedezte a romokat, egy patak folyt keresztül rajtuk, károsítva az építményt, különösen áradások idején. Ez a patak ma távolabb folyik egy mesterségesnek látszó mederben, melyet valószínűleg éppen a további károsodások megakadályozására alakítottak ki. 1932-ben itt állt Jerwan(a) kurd falu is, „részben átfedésben a kőépítménnyel” (JACOBSEN és LLOYD 1935: 1). Munkájukban a régészek megemlítik, hogy a helyiek beépítették az ékirásos köveket a lakóházaikba, vagy ülőkeként használták őket az udvarukban. Néhány évvel az ásatás előtt ráadásul a jezidi *mîr*, vagyis a jezidik hercege kövek kinyerésére használta a Jerwana vízvezeték területét a közeli Ain Sifniben zajló építkezéséhez (JACOBSEN és LLOYD 1935: 5). Fales és Del Fabbro állítása szerint, akik 2012-ben kutatták a vízvezetékét, a falu egy 1955-ös légi felvételen még mindig látható volt, és a mérete a korábbihoz képest megnövekedett. Ma azonban ennek a falunak már nyoma sincs. Fales és Del Fabbro beszámolója szerint „a kurd régészeti hatóság közbeavatkozása folytán a falut evakuálták és lerombolták (FALES és DEL FABBRO 2014: 70). Ezt az állítást azonban óvatosan kell kezelnünk, mivel a környékbeli jezidi falvakat az iraki kormány Mahad kollektív faluba költöztette a 80-as években,¹⁶ a kurd kormány pedig csak Szaddám rezsimjének 2003-as bukása után terjesztette ki fennhatóságát erre a területre. Valószínűnek tűnik, hogy Jerwana falut vagy a politikailag motivált „kollektivizálás” idején, vagy még korábban rombolták le, inkább az iraki, semmint a kurd régészeti szervek közbenjárására. Annyi bizonyos, hogy ma csupán egy (újnak tűnő) tanya-épület van a lelőhely mellett. Talán Irak más részeiből ideérkező menekültek lakhelye lehet, mert a gyerekek a kurd nyelvet nem értették. A lelőhelytől néhány száz méterre sátrak, összetákolts házikók és istállók állnak, amelyeket már évek óta itt legeltető arab juhászok használnak (10. kép). Az autópályáról a lelőhelyre vezető földút mellett szántóföldek terülnek el, melyeket Sinjarból 2014-ben idemenekült, cementtömbökből és sárból épített kunyhókban lakó jezidik művelnek. Ezek azonban újabb építmények, és nem lesznek feltétlenül hosszú életűek, mivel lakóik visszatérhetnek Sinjarba. Maga a földút egy, a patak mellett található jezidi szentélyhez vezet, és jerwanai látogatásom alatt nagy volt az autóforgalom, mert a szentélynél éppen esküvőt tartottak. A lakodalom a közeli Mam Reshan menekülttábor jezidi lakóinak ünnepe volt, és a helyszínt nem vallási okokból választották, hanem egyszerűen azért, mert megfelelőbbnek tartották az

¹⁵ A fotók megtalálhatóak az Assyrian International News Agency honlapján: <http://www.aina.org/releases/20140518202142.html> (Letöltve 2019.03.20.)

¹⁶ A kollektív falvak létrehozásáról később a Qale Badréről szóló fejezetben írok részletesen.

Spät Eszter • Műemlékek, polgárháború és helyi közösségek: A Duhok régió (Iraki Kurdisztán) régészeti öröksége (1. rész)

esküvő megtartására, mint a zsúfolt menekülttábor. A földút mellett egy kicsi, régimódi jezidi *nishangeh* („jel” avagy apró jezidi szentély) is található, melyet egy, a jezidik által szentnek tartott lény tiszteletére emeltek (11. kép). Ezt apró, sírhelyeket jelölő kövek veszik körül. Ezek valószínűleg gyermekek sírjai; régi jezidi szokás volt a kisgyermeket, akik még anyatejet kaptak, külön temetőben nyugalomra helyezni, általában egy félreeső helyen.

(A cikk a *Magyar Régészet* következő számában folytatódik.)

BIBLIOGRÁFIA

BACHMANN, WALTER 1927:

Felsreliefs in Assyrien, Bawian, Malta und Gundük. Leipzig, J. C. Hinrichs.

BONACOSSO, DANIELE MORANDI 2017A:

Water for Assyria: Irrigation and Water Management in the Assyrian Empire. In: Lucas P. Petit – Daniel Morandi Bonacossi (eds.): *Nineveh, The Great City: Symbol of Beauty and Power*. Leiden, Sidestone Press, 132–136.

— 2017B:

The Rural Landscape of Nineveh. In: Lucas P. Petit – Daniel Morandi Bonacossi (eds.): *Nineveh, The Great City: Symbol of Beauty and Power*. Leiden, Sidestone Press, 137–141.

CUNEIFORM TABLETS 2013:

[S.N.] Cuneiform tablets from Bassetki reveal location of ancient royal city of Mardaman. *Archaeology&Arts* 2013.06.18. Letöltve 2019.03.20.

<https://www.archaeology.wiki/blog/2018/06/13/cuneiform-tablets-from-bassetki-reveal-location-of-ancient-royal-city-of-mardaman/>.

DALLEY, STEPHANIE 2013:

The Mystery of the Hanging Garden of Babylon. Oxford, Oxford University Press.

EDWARDS, ROBERT 2018:

Ancient lost city of Mardaman slowly gives up its secrets. *Rudaw*, 2018.10.16. Letöltve 2019.03.20. <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/161020183>.

FALES, FREDERICK MARIO – ROSWITHA DEL FABBRO 2014:

Back to Sennacherib’s Aqueduct at Jerwan: A Reassessment of the Textual Evidence. *Iraq* 76. 65–98.

FALK, NOE – IRENE DULZ [S.A.]:

Hikes in Kurdistan. Kiadatlan kézirat.

FOLTZ, RICHARD 2017:

The ‘Original’ Kurdish Religion? Kurdish Nationalism and the False Conflation of the Yezidi and Zoroastrian Tradition. *Journal of Persianate Studies* 10/1. 87–106.

JACOBSEN, THORKILD – SETON LLOYD 1935:

Sennacherib’s Aqueduct at Jerwan. Chicago, Chicago University Press.

Spät Eszter • Műemlékek, polgárháború és helyi közösségek: A Duhok régió (Iraki Kurdistan) régészeti öröksége (1. rész)

KALLA, GÁBOR 2003:

Az asszír főváros és a királyi propaganda – Ninive példája. Ókor 2/1. 9–18.

Luckenbill, Daniel D. 1927:

Ancient Record of Assyria and Babylonia. Vol. II. Chicago, University of Chicago Press.